

ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ЯК ПРОЯВ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Статтю присвячено аналізу поняття «екологічна культура» як прояву духовності особистості. Розглянуто підходи до проблеми формування та розвитку екологічної культури особистості, яка визначається як система індивідуальних морально-етичних норм, поглядів, установок, цілей і цінностей, що стосуються взаємовідносин у системі «людина – довкілля» і реалізується через екологічну свідомість, яка відображає мікрорівень, мезорівень, макрорівень та мегарівень середовища, а також – через екологічну діяльність, що проявляється в підтримці, розвитку довкілля та у створенні його елементів.

Ключові слова: екологічна культура, екологічна свідомість, екологічна діяльність.

This article analyzes the concept of «ecological culture» as an expression of spirituality personality. An approach to the problem of the formation and development of ecological culture of personality. The concept of «ecological culture» is defined as a system of individual moral and ethical standards, opinions, attitudes, goals, and values related to the relationship in the «man – environment» and is implemented through environmental consciousness, which reflects the micro-level, mezo-level, macro-level and mega-level, environment and – through environmental activities, manifested in the support, development, the environment and the creation of its elements.

Keywords: ecological culture, environmental awareness, environmental activities.

У сучасному світі перед суспільством постали такі виклики: зростання злочинності й тероризму, загроза екологічної катастрофи, зростання захворюваності внаслідок неправильного способу життя, поширення депресій, аутоагресії та суїцидів серед населення. Причиною цих загроз ми вважаємо, перш за все, тотальну бездуховність, тобто зневажання духовних цінностей та концентрацію власних зусиль на отриманні матеріальної вигоди, за будь-яких умов. Відповіддю на ці виклики має стати, перш за все, встановлення шляхів розвитку духовності суспільства.

Традиційно духовність відносять до унікального особистісно значущого досвіду трансцендентного характеру, що асоціюється з єднанням та благом [1]. Серед параметрів духовності, які виокремлює Р.Інгерсол, є, зокрема, відчуття, радості та зайняття діяльністю, що укріплює духовність. До такої діяльності, перш за все, належить творча діяльність. Творчу діяльність ми розуміємо в широкому смислі – як мистецьку та життєтворчу діяльність і як діяльність, спрямовану на творення власного життєвого середовища, тобто як еколого-орієнтовану діяльність, що є підґрунтям формування як духовної культури в цілому, так й екологічної культури зокрема, яка посідає одне з найвагоміших і найпомітніших місць серед різноманітних форм культури [8].

Перефразовуючи Освальда Шпенглера, Валентин Крисаченко дає таку характеристику екологічній культурі: «Екологічна культура – це здатність людини відчувати живе буття світу, приміряти і пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби й устрій природного довкілля» [5, с.212]. Отже, нашу статтю присвячено саме проблемам формування екологічної культури як прояву духовності особистості.

Екологічну культуру ми визначаємо як систему індивідуальних морально-етичних норм, поглядів, установок, цілей і цінностей, що стосуються взаємовідносин у системі «людина – довкілля» і реалізується через екологічну свідомість, яка відображає мікрорівень, мезорівень, макрорівень та мегарівень середовища, а також – через екологічну діяльність, що проявляється в підтримці, розвитку довкілля та у створенні його елементів.

Проблеми екологічної культури є міждисциплінарними. Вони розглядаються в межах філософії, соціології, екології, педагогіки та психології. Філософський аспект екологічної культури представлено в роботах В.Вернадського, І.Лісеєва, Н.Моїсеєва, А.Толстоухова, а також Г.Кана, О.Леопольда. М.Мауера, П.Тейяра де Шардена, Е.Тоффлера, А.Швейцера. Соціальний – у працях Г.Бачинського, Л.Бевзенко, Е.Гірусова, О.Салтовського, А.Урсула. Природничий аспект представлено в роботах Г.Бейтсона та Ю.Одума. Що стосується екопсихології та екопедагогіки, то тут проблеми екологічної культури та форми її реалізації – екологічну свідомість і екологічну діяльність, а також детермінанти екологічної культури, зокрема, екологічні цінності, досліджували: В.Борейко, О.Вернік, В.Васютинський, С.Глазачев, О.Грезе, В.Данилов-Данильян, С.Дерябо, І.Кряж, В.Логінова, І.Мазур, О.Рудоміно-Дусятська, В.Скребець, Ю.Швалб, І.Шлімакова, В.Ясвін.

Термін «екологічна культура» вперше з'явився у 20-х роках ХХ століття в працях американської школи «культурної екології». Разом із тим, «... незважаючи на відносну молодість самого терміна «екологічна культура», за ним стоїть одна із засадничих сфер людської діяльності, корені якої сягають ще до історичних часів» [5, с.213]. Отже, що стосується поняття «екологічна» культура, то тут також існує велика кількість визначень, які нерідко вступають у протиріччя. І це є також знаковим моментом, оскільки показує надзвичайну актуальність проблеми екологічної культури, що привернула до себе увагу багатьох фахівців із різних галузей – екології, психології, філософії, історії, політології, юриспруденції тощо.

Так, у Західній Європі та у США питання екологічної культури почали особливо інтенсивно розглядатися в 70-ті роки ХХ століття, під час масштабної нафтової кризи, тобто, коли у широкі маси прийшло усвідомлення того, що природні ресурси – не безмежні. У цей час почали стрімко поширюватися праці вчених, що опікувалися проблемами навколишнього середовища – інвайронменталістами, які пропонували здійснити принципові зміни в екологічній культурі: від ставлення до природи та її ресурсів як до власних і безмежних до розуміння їх обмеженості та відповідальності перед майбутніми поколіннями. До них приєднався й американський мікробіолог Рене Дюбо, відомий своїм висловлюванням: «Мислити глобально, діяти локально», яке стало програмною тезою і лозунгом «зеленого руху» [7].

В Україні, а також в інших республіках, що належали в той час до СРСР, проблеми екології, екологічної психології та екологічної культури інтенсивно почали розглядатися після Чорнобильської катастрофи 1986 року, яка вважається катастрофою планетарного масштабу, коли наше суспільство побачило,

наскільки небезпечною для всього людства може стати екологічна некомпетентність та екологічне безкультур'я.

Саме тоді з'явилось чимало різних визначень поняття «екологічна культура». Так, наприклад, екологічна культура, за визначенням В.Крисаченка, є цілепокладаючою діяльністю людини, спрямованою на організацію та трансформацію природного світу відповідно до власних потреб та намірів [4]. Таке визначення екологічної культури є, безумовно, виражено антропоцентричним. Інші дослідники, наприклад Є.Когай, навпаки, розглядають екологічну культуру насамперед як динамічну відкриту систему ціннісних орієнтацій та установок, спрямовану на відтворення й розвиток природно-соціального багатства, накопиченого людським суспільством [3]. І таке визначення, на відміну від попереднього, має екоцентричний характер.

Екологічна культура розглядається низкою дослідників як сукупність вимог і норм, що висуваються до екологічної діяльності, та готовність людини дотримуватися цих норм. Екологічна культура характеризує особливості свідомості, поведінки й діяльності людей у взаємодії з довкіллям та в оптимізації своїх стосунків із ним. Важливою ознакою екологічної культури є відповідальне ставлення до навколишнього середовища [5]. Є.Маркарян вважає, що евристична цінність поняття «культура» полягає у тому, що вона дозволяє провести чітку межу між діяльністю людини й біологічною життєдіяльністю тварин. У понятті культура виокремлюється саме той механізм діяльності, що не задається біологічною організацією й характеризує прояви специфічно людської активності [5].

Варто також зазначити, що в роботах, присвячених проблемам екологічної культури, чітко розмежовуються суспільна екологічна культура та індивідуальна або особистісна (інтеріоризована) екологічна культура. Так, Б.Ліхачов, розглядаючи структуру екологічної культури особистості, включав у її склад і естетичне ставлення, здатність милуватися, насолоджуватися природою та переживати почуття єднання з нею [6].

Якщо узагальнити та систематизувати численні визначення культури, то серед них, перш за все, можна виділити такі.

1. Культура розглядається як сукупність виробничих, суспільних і духовних досягнень, цінностей. Отже, екологічна культура в цьому контексті визначатиметься як сукупність досягнень як суспільства загалом, так і окремої людини, у виробничій, матеріальній та духовній екологічній діяльності, спрямованій на збереження, розвиток і створення нових елементів довкілля, а також сукупності ціннісних орієнтацій.

2. Культура розглядається як високий рівень чогось: високий рівень розвитку; високий рівень довершеності, якого досягнуто в оволодінні певною системою знань або діяльністю, і, в той же час – ступінь індивідуального розвитку людини. У зв'язку із цим, екологічна культура розглядається як високий рівень оволодіння людиною екологічною грамотністю, як ступінь розвитку індивідуальної екологічної свідомості та екологічної діяльності особистості, а також як ступінь досконалості (екологічності) взаємодії людини і довкілля. Еколо-

гічна культура передбачає високий рівень уміння людини здійснювати екологічну діяльність. За визначенням В.Крисаченка, «екологічна культура як діяльність є відтворенням умов людського існування в довколишньому природному світі, в тому числі й антропогенно зміненому... Водночас екологічна культура започатковується, створюється, зберігається і відтворюється у сфері інтелектуально-духовній, у свідомості» [4, с.213].

Таким чином, екологічна культура тісно пов'язана з духовною культурою, духовна людина є екологічно культурною людиною і – навпаки – екологічна культура є проявом духовності людини. Як зазначає М.Боришевський, одним із найважливіших моментів, що виявляється в поведінці та діяльності людини і який може слугувати критерієм духовності, є ставлення до довкілля. При цьому автор наголошує: «Однією із визначальних характеристик духовності... є її дієвість, конструктивно-перетворювальна сила ціннісних орієнтацій як одиниці виміру духовності. Без такої дієвості, реального впливу на діяльність та поведінку людини можна говорити хіба про певний рівень обізнаності людини з системою духовних цінностей. Зрозуміло, що така обізнаність є вельми важливою, однак зовсім недостатньою умовою, щоб суттєво впливати на реальну життєдіяльність людини. У такому разі має місце таке ж співвідношення як між етичними знаннями та моральними переконаннями» [2, с.63].

Методологічний аналіз поняття «екологічна культура» показав, що культура, у широкому смислі, має бути екологічною, тобто у соціальному плані передбачати такий спосіб життєзабезпечення, при якому суспільство за допомогою системи духовних цінностей, етичних імперативів, економічних механізмів, правових норм і соціальних інституцій формує потреби і способи їх реалізації, які не створюють загрози життю на Землі. Від рівня розвитку екологічної культури залежать форми та способи взаємодії людини та довкілля. Таким чином, у понятті «екологічна культура» поєдналися природа та суспільство. Разом із тим, теоретико-методологічний аналіз праць, присвячених проблемам екологічної культури, та аналіз показників екологічного стану довкілля показують, що розвиток людської цивілізації на кожному своєму етапі все більшою мірою демонструє протиріччя між задоволенням матеріальних потреб людини, з одного боку, і можливостями екосистем – з іншого. Це протиріччя загострювалося на кожному історичному етапі і, врешті-решт, призвело до стрімкої деградації середовища існування людини та руйнування традиційних соціоприродних структур. Стало очевидним те, що метод «спроб та помилок» у взаємодії з довкіллям, характерний для минулих періодів розвитку людської цивілізації, повністю себе вичерпав і має бути замінений новою науково обґрунтованою стратегією взаємодії людини та довкілля. У свою чергу, побудова цієї стратегії має базуватися не тільки на екологічних знаннях, а й на високорозвиненій екологічній культурі, що реалізується через поєднання екологічної свідомості та екологічної діяльності.

Екологічна свідомість, як і екологічна діяльність, мають, у свою чергу, як низький, так і високий рівень розвитку. Екологічна свідомість на низькому рівні свого розвитку є спрямованою на відображення лише власних потреб люди-

ни, без урахування як інтересів інших людей, так і самої природи. На високому рівні розвитку екологічна свідомість спрямована на встановлення гармонійних стосунків між людиною і довкіллям. Екологічна діяльність на низькому рівні розвитку характеризується експлуатацією, виснаженням та руйнуванням довкілля, а на високому – охороною, розвитком та створенням його окремих елементів.

На основі комбінування ступеня розвитку екологічної свідомості та екологічної діяльності побудована система координат, що має чотири квадранти, кожен з яких відповідає певному типу культури (рис. 1).

Рис. 1. Типи екологічної культури

Як видно на рис. 1, у першому квадранті поєднано низькі рівні розвитку як екологічної свідомості, так і екологічної діяльності, що проявляються в безмежному використанні ресурсів довкілля. Тип екологічної культури, яка реалізується через таке поєднання, ми назвали використовувальним. Результатом діяльності в межах використовувального типу екологічної культури було, переважно, знищення довкілля. Так, наприклад, кочові племена, що займалися скотарством, залишали після себе пустелі, на які перетворилися луки, витоптані худобою, а племена землеробські після того, як виснажували ґрунти, переходили на іншу територію.

Другий квадрант відображає поєднання бурхливої екологічної діяльності, що базується на низькому рівні розвитку екологічної свідомості. Отже, ця діяльність не завжди буває усвідомленою та корисною для довкілля. Людина та суспільство демонструють стихійний тип культури, коли віддалені наслідки діяльності в довкіллі навіть не розглядаються, а враховується тільки мимолітна вигода. Оскільки не розглядаються наслідки, то й не береться до уваги відповідальність за них у майбутньому. Прикладом реалізації такого безвідповідального та неусвідомленого, стихійного типу культури можуть бути часи, коли приймалися рішення про зміну напрямку течій річок Сибіру; про знищення горобців у Китаї; про побудову атомної електростанції біля мегаполісу та інші безвідповідальні, науково необґрунтовані рішення. Сучасною ілюстрацією такого типу способу життя є хаотична й несанкціонована вирубка лісів (зокрема,

у Карпатах), забудова прибережних санітарних зон, знищення рослин і тварин, які внесено до «Червоної книги», несанкціоноване полювання.

Третій квадрант описує поєднання низького розвитку екологічної діяльності та розвиненої екологічної свідомості, яка характеризується чітким усвідомленням наслідків діяльності чи бездіяльності. Такий тип культури ми називаємо кризовим, і він є характерною ознакою сьогодення, коли голосно звучать застереження про перспективу загрози глобальної екологічної катастрофи, якщо існуючий спосіб життя не буде кардинально зміненим. Проте відповідальності за наслідки екологічної діяльності не беруть на себе ані окремі спільноти, оскільки вони вважають, що це не є важливим для них, ані окремі особистості, оскільки вони вважають, що від них нічого не залежить. Тут треба зазначити: відповідальність за екологічну діяльність ми розглядаємо як таку, що передбачає виправлення помилок та відновлення стану довкілля, якщо йому було завдано шкоди.

Четвертий квадрант демонструє поєднання високорозвиненої екологічної свідомості та діяльності, які сумісно спрямовані на створення та розвиток довкілля і, таким чином, характеризує творчий тип екологічної культури. Це такий тип екологічної культури, яка, хоча б гіпотетично, унормовує той спосіб життя, до якого потрібно йти людству, якщо воно хоче відвернути екологічну катастрофу. Отже, творчий тип екологічної культури передбачає високорозвинені екологічну свідомість та екологічну творчу діяльність як окремої людини, так і суспільства загалом. Як чинник формування та розвитку середовища, сучасна людина, що характеризується творчим типом екологічної культури, усвідомлює екологічні проблеми, відповідає за наслідки своєї екологічної діяльності та визнає самоцінність довкілля. Вона охороняє й зберігає його, розвиває, створює та підтримує його окремі елементи. Довкілля, у свою чергу, стає умовою розвитку суб'єкта екологічної діяльності.

Для формування високорозвиненого рівня екологічної культури – культури творчого типу – потрібні певні умови. До них, насамперед, належить створення навчального екологічного простору, який може бути реалізований у системі неперервної екологічної освіти. Основним принципом побудови такої системи освіти є принцип єдності екологічної свідомості та екологічної діяльності, який полягає в тому, що екологічна свідомість формується та проявляється в еколого-орієнтованій діяльності. У свою чергу, високорозвинені екологічна свідомість та екологічна діяльність стають основою екологічної культури особистості.

З метою формування екологічної культури особистості в системі освіти нами розроблено психологічну модель, яка містить такі етапи: формування екологічної грамотності; формування екологічної освіченості; формування екологічної компетентності, які стають основою екологічної культури. Названі етапи можна втілювати на будь-якому рівні системи освіти, починаючи з дошкільної, але їх змістове наповнення має відповідати індивідуальним і віковим можливостям суб'єкта навчання.

Отже, на першому етапі, задля ефективного формування екологічної грамотності, ми пропонуємо інтерактивні лекції, які дають можливість обговорювати

екологічні проблеми, дискутувати, ставити питання та відповідати на них. Крім того, на етапі формування екологічної грамотності ми пропонуємо ігрові методи й демонстраційні експерименти, які б допомогли відчувати суб'єктам навчання реальну гостроту ситуації, що склалася в їхньому життєвому середовищі.

На другому етапі, задля формування екологічної освіченості, ми поставили завдання: систематизувати екологічні знання, що потрібні для ефективної діяльності в довкіллі, навчити, як застосовувати ці знання в екологічній діяльності, так і транслювати їх у суспільство. З цією метою ми пропонуємо включення суб'єктів навчання в проектно-ігрову і творчу діяльність, спрямовану на створення креативних ідей порятунку, охорони, розвитку та створення довкілля. Для цього потрібно створення ігрового простору, де можна розробляти і, певною мірою, реалізовувати проекти, спрямовані на охорону й розвиток довкілля, а також на створення елементів життєвого середовища.

На третьому етапі, етапі формування екологічної компетентності, необхідно приділити увагу, перш за все, розвитку особистісного ставлення суб'єктів навчання до життєвого середовища та їх готовності відповідати за наслідки власної екологічної діяльності – запобігати завданню шкоди довкіллю та долати наслідки власної неекологічної діяльності, якщо така трапляється.

І, нарешті, на завершальному, четвертому, етапі, який убирає в себе, «знімає» всі попередні етапи формувального експерименту, має відбуватися формування екологічної культури. Умовою формування екологічної культури має стати створення такого навчального простору, у якому б можна було би втілювати екологічні проекти й задуми, що стануть, з одного боку, основою для розвитку довкілля, а з іншого – сприятимуть духовному зростанню особистості як творця життєвого середовища.

Запропонована нами модель формування й розвитку була впроваджена нами в систему навчального процесу вищого навчального закладу з метою навчання фахівців (психологів, педагогів, соціальних працівників), які в подальшому транслюватимуть екологічну культуру в різні верстви суспільства.

1. Глэддинг С. Психологическое консультирование / С. Глэддинг. – С. Пб. : Питер, 2002. – 736 с.
2. Боришевський М. Й. Духовність в особистісних вимірах / М. Й. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. X, ч. 4. – К. : Міленіум, 2008. – С. 61–69.
3. Когай Е. А. Экологическая парадигма культуры и образования // Социально-гуманитарное знание / Е. А. Когай. – 2000. – № 4. – С. 114–129.
4. Крисаченко В. С. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку / В. С. Крисаченко, М. І. Хилько. – К. : Знання, 2001. – 598 с.
5. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика : навчальний посібник / В. С. Крисаченко. – К. : Заповіт, 1996. – 352 с.
6. Лихачев Б. Т. Воспитательные аспекты обучения : учеб. пособ. по спецкурсу для студ. пед. ин-тов / Б. Т. Лихачев. – М. : Просвещение, 1982. – 192 с.
7. Dubos R. J. So Human an Animal / R. J. Dubos. – New Brunswick ; London, 1968. – 267 p.
8. Ingersoll R. E. Spirituality, religion, and counseling: Dimensions and Relationships / R. E. Ingersoll // Counseling and Values. – 1994. – № 38. – P. 98–111.